

Varadínsky register v uhorskom dejepisectve¹

Miroslav Lysý

Hoci je Varadínsky register známy predovšetkým odkazmi na realizáciu súdu horúceho železa, ide o komplexnejšiu zbierku prameňov. Okrem božích súdov odkazuje aj na používanie prísah, nachádzame v ňom potvrdenia o právnych úkonov (majetkové vyrovnanie, závet, prevod majetku, oslobodenie sluhu, apod.) a je predovšetkým dokladom o tom, ako sa v období vlády uhorského kráľa Ondreja II. v Uhorsku rozširuje zvyk spísomňovania právnych i procesných úkonov. Na strane druhej však treba povedať, že rozsah spísomňovania takýchto úkonov je z prvej tretiny 13. storočia v podobe, ako ju poznáme z Varadínskej kapituly, skôr výnimkou. Nechýbalo málo a nepodaril by sa dochovať ani tento prameň. Predmetom tohto stručného príspevku je zhrnutie tejto témy v staršej literatúre od objavenia a vydania Varadínskeho registra do zániku Uhorska v roku 1918.²

Zbierka, ktorú dnes poznáme ako Varadínsky register, bola pôvodne súborom textov objavených podľa slov jeho prvého vydavateľa v sakristii biskupskej katedrály vo Veľkom Varadíne.³ Tieto texty následne nechal vydať vtedajší varadínsky biskup Juraj Utišinovič v Kluži v roku 1550, pričom toto knižné vydanie obsahovalo pomerne stručný úvod a následne 389 záznamov. Pre budúce bádanie zostal pri tomto vydaní problém spočívajúci v tom, že záznamy neboli očividne zoradené chronologicky.

Názov knihy *Ritus explorandae veritatis* predznamenal na dlhú dobu označenie tohto prameňa ako „*Obrad výskúmania pravdy*“. V úvode vydavateľ poznamenáva, že tento obrad bol používaným „naším národom“, teda Uhrami, pred tristoštyridsiatimi rokmi (a nesprávne kládol obdobie používania tohto obradu do obdobia vlády Bela IV.). Pre ďalších autorov predovšetkým nechal vydavateľ v úvode odkaz na používanie týchto božích súdov už „predkami našich

Abstract

The paper deals with the history of the research of the legal collection originating from the first third of the 13th century called Regestrum Varadinense (Oradea Register, Váradi regestrum, Varadínsky register). The subject of interest will be the editions of the Register Varadinense up to the beginning of the 20th century; on the one hand, the oldest edition from 1550 and subsequently all the others that were based on this oldest, and which were compiled by Matej Bel, Kabos Kandra and János Karácsonyi with Samu Borovszky. The article also summarizes and to some extent analyzes older works on the history of this legal monument.

Keywords

Regestrum Varadinense – trial by ordeal – historical Hungarian historiography

Author

Prof. Mgr. Miroslav Lysý, PhD.

Katedra právnych dejín a právnej komparatistiky

Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

miroslav.lysy@flaw.uniba.sk

Cite

LYSÝ, Miroslav. Varadínsky register v uhorskom dejepisectve. In *Historia et theoria iuris*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 41 – 48.

¹ Táto práca vznikla v rámci projektu VEGA č. 1/0409/20.

² Z hľadiska dovedajšieho spracovania historiografie je potrebné uodcitovať najnovšiu slovenskú prácu k dejinám božích súdov, kde je aj hodne odkazov na staršiu literatúru: LAMPART, Filip. *Ordály a súdne súboje v stredovekom Uhorsku*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, Filozofická fakulta, 2023, s. 33 – 40 a inde.

³ *Ritvs explorandae veritatis, qvo Hvngarica natio in dirimendis controuersijs ante annos trecentos & quadraginta vsa est, & eius testimonia plurima*, in *Sacrario summi templi Varadien*. Reperta. Colosuarij 1550, s. a2v.

predkov“ a terajší Maďari v starej Skýtii⁴ majú podobné praktiky používať dodnes.⁵ Biskup Juraj Utišinovič tieto slová síce nechal napísať pomerne neurčito („*placet autem quibusdam*“, „*nam dicitur*“), týmto sa však stal autorom učenej teórie o maďarskom pôvode božích súdov.

Že sa podarilo v polovici 16. storočia vydať zápisy zo sakristie varadínskej katedrály, bolo nakoniec veľkým šťastím, pretože originálne, rukopisné zápisy sa nám nedochovali. Najskôr sa tak stalo v dôsledku tureckej okupácie Veľkého Varadína v rokoch 1660 – 1692. Okolnosti zničenia týchto spisov však známe nie sú. Je napokon pravdepodobné, že v dobe ich tlače v polovici 16. storočia sa nachádzali v Kluži a azda po vydaní diela sa vrátili naspäť do Varadínskej katedrály.

Keď v roku 1619 vydal Ján Kitonič svoju príručku procesného práva v Uhorsku s názvom *Directio methodica processvs ivdicarii ivris consvetvdinarii inclyti regni Hvngariae*, nezabudol sa zmieniť o tom, že knihu z Varadína pozná vďaka tomu, že ju majú pri sebe pán František Lorant (významný člen uhorskej komory⁶) a jeho kolega František Petrőci.⁷ Text príručky je ku skúške železa a horúcej vody neprekvapivo kritický; označuje ich za pohanské reliktu používané napriek tomu, že Uhri už v týchto časoch prešli ku kresťanskej viere.

Zaujímavé je, že v Kitoničovom diele dochádza ku skomoleniu pôvodného Utišinovičovho textu. Kým podľa Utišinoviča boli božie súdy používané pred 340 rokmi,⁸ Ján Kitonič hovorí o tom, že boli používané 340 rokov, a to – podľa jeho slov – od doby narodenia Štefana I. (kladeného do roku 969) po korunováciu Karola Róberta v roku 1309.⁹ Pokiaľ ide o pripísanie zrušeniu inštitútu skúšky železom v súdnom procese Karolovi Róbertovi, nechal sa Utišinovič inšpirovať Štefanom z Vrbovca (Werbőczym). Ten síce o skúške horúceho železa nič nevie, pozná však, že procesné právo v podobe, v akej sa v Uhorsku používalo, zaviedol „vraj“ („*perhibetur*“) podľa francúzskeho vzoru v Uhorsku Karol Róbert.¹⁰ Božie súdy sú tu teda označené ako prejavy barbarských zvykov, udržiavaných v rokoch 1214 – 1235 (ako nesprávne datovali záznamy zo zbierky *Ritvs explorandae veritatis*). Opustenie týchto praktík pripísal uhorskému kráľovi Karolovi Róbertovi, ktorý v roku 1309 mal zaviesť z Francúzska nový súdny poriadok.¹¹

⁴ Skýtia bolo bežné označenie pre pravlast' Maďarov.

⁵ Porovnaj *Ritvs explorandae veritatis*, ref. 2, s. a3v.

⁶ FEDERMAYER, Frederik. Klement Literát Beczency (a archontológia zástupcov palatínskych miestodržiteľov). In *Historický časopis*, 2011, roč. 59, č. 3, s. 509.

⁷ K rodu a ich vtedajšiemu zázemiu na území dnešného východného Slovenska porovnaj *Dejiny Slovenska II. (1526 – 1848)*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987, s. 102.

⁸ *Ritvs explorandae veritatis*, ref. 2, s. a2r. „...ritum explorandae veritatis, quo nostra gens h. e. Hungarica ante annos trecentos & quadraginta Bela iiii. Rege Hungariae in controuersijs dirimendis vsa est...“ Toto dielo vyšlo v roku 1550, a teda odvolával sa na obdobie okolo roku 1210.

⁹ *Directio methodica processvs ivdicarii ivris consvetvdinarii inclyti regni Hvngariae*, per M. Ioannem Kithonich de Kozthanicza, artium liberalivm et philosophiae magistrvm, Causarum Regalium Directorem, & Sacrae Regni Hungariae Coronae Fiscalem. Tyrnaviae: 1619, s. 25: „Et hic tandem cessaverunt Duo illa Gentilia Judicia, Candentis Ferri, & Ferventis aquae; quibus gens Hungara, contra id quod dicitur, Noli tentare Dominum DEUM tuum: ab anno 969. quo S. Stephanus Rex natus est, usque ad Annum 1309, quo Carolus Rex coronatus est, per annos 340. usa est.“

Preklad textu do slovenského jazyka je v: *Directio methodica v dejinách uhorského procesného práva*. Ed. Tomáš Gábriš. Bratislava: Wolters Kluwer, 2019, s. 203.

Pre úplnosť dodajme, že v niektorých z neskorších vydaní bola v tejto časti urobená úprava textu kvôli posunu korunovácie Karola Róberta na rok 1310, a tým aj namiesto 340 rokov používania súdu bolo vypočítaných 341.

¹⁰ *Opus Tripartitum Juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae partiumque eidem annexarum auctore Stephano de Werbőcz II 12*. In *Decretum generale inclyti regni Hungariae partiumque annexarum. Tomus primus continens Opus Tripartitum juris consuetudinarii ejusdem regni auctore Stephano de Werbőcz ac decreta, constitutiones et articulos serenissimum et apostolicorum regum ac inclytorum statuum et ordinum regni Hungariae partiumque eidem annexarum a sancto Stephano usque ad Ferdinandum III. inclusive in publicis eorundem comitiis conclusos et editos*. Budaë: Typis et sumptibus Typographiae reg. Universitatis Hungariae, 1844, s. 54.

¹¹ *Directio methodica processvs ivdicarii ivris consvetvdinarii inclyti regni Hvngariae*, ref. 8, s. 36.

poriadok.¹¹ Veľmi stručne tiež popísal spôsob používania „súdenia rozžeraveného železa a vriacej vody“, pričom poznamenal, že v zmysle kánonického práva sú už úplne zakázané a tiež sa začudoval, že podľa varadínskej knihy boli mnohí účastníci oslobodení.

Podľa niektorých neskorších strohých správ je zrejmé, že pôvodné vydanie z roku 1550 nevyšlo vo veľmi vysokom náklade.¹² Jeho ohlas tak bol trochu obmedzený, avšak okrem Kitoniča nájdeme zmienku o varadínskej skúške horúcim železom aj v diele Petra Révaya o svätej uhorskej korune,¹³ ktorý v ňom zreprodukoval údaje z Utišinovičovho vydania. Révayovo vecné zhrnutie skúšky železom je zaujímavé aj preto, že si dobre povšimol, že jeho variáciou bola aj prísaha nad hrobom sv. Ladislava vo Varadíne.

Ak pre Jána Kitoniča, ktorý sa koniec-koncov zaujímal o praktické náležitosti súdobého procesného práva, predstavoval súd horúceho železa barbarský zvyk starých Uhrov, polyhistor Matej Bel prejavil o túto pamiatku ďaleko väčší záujem. Ten spočíval aj v tom, že sa stal druhým vydavateľom diela *Ritvs explorandae veritatis*. Hoci Matej Bel trochu preberá Kitoničov negativistický pohľad na zvyky Uhrov (Bel písal o drsnosti vtedajších ľudí), zároveň vyzdvihuje význam prameňa ako dokladu rozmanitosti pôvodných mien a poukazuje na význam pamiatky ako zdroja znalostí historického zemepisu s nekonečným zoznamom miest, hradov, dedín a osád. Následne odcitoval Kitoničove slová o procese horúceho železa a poznamenal, že inak je kniha (teda Varadínsky register) neznáma, čo Bela viedlo k tomu, aby ju svojim vydaním poskytol čitateľovi.¹⁴ Belova poznámka naznačuje pomerne jasne, že kniha bola na začiatku 18. storočia veľmi vzácna, čo nás ale nemusí vzhľadom k vyššie uvedenému prekvapovať.

Belovo vydanie diela *Ritvs explorandae veritatis* obsahuje vskutku bohatý poznámkový aparát, ktorý pomerne podrobne vysvetľuje v texte obsiahnuté lokality, mená, hodnosti, ale aj mnohé právne inštitúty. Zároveň uveďme, že Belovi sa vďaka jeho vydaniu, ktoré doplnil poznámkami jeho spolupracovník Ján Tomka-Sásky, podarilo skutočne spopularizovať toto dielo a vystaviť ho formujúcej sa historiografii, ale do istej miery aj jurisprudencii. Tak Belove poznámky z úvodu o význame pamiatky z hľadiska jazyka a toponymie padli na úrodnú pôdu a vďaka jeho vydaniu bolo dielo nielen sprístupnené, ale stalo sa aj predmetom odborného skúmania.¹⁵

¹¹ Directio methodica processvs ivdiciarii ivris consvetvdinariii incltyi regni Hvngariae, ref. 8, s. 36.

¹² Prinajmenšom v roku 1885 to konštatoval Károly Szabó v diele o starých maďarských tlačiaroch a uvádza celkovo päť kusov. Porovnaj SZABÓ, Károly. *Régi magyar könyvtár. II-dik kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Budapest: A M. tud. akadémia könyvkiadó hivatala, 1885, s. 11. József Molnár a Györgyi Simon uvádzajú celkovo sedem výtlačkov. MOLNÁR, József – SIMON, Györgyi. *Magyar nyelvemlékek*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1977, s. 39.

¹³ De monarchia et Sacra Corona Regni Hvngariae centuriae septem, auctore Petro de Rewa comite Tvrocensi, Ejusdemque Sanctae Coronae dvvmviro. Francofurti: Sumptibus Thomae-Matthiae Gôtzii, 1659, s. 22.

¹⁴ Ritvs explorandae veritatis, seu ivdicivm ferri candentis, quo in dirimendis controversiis, gens Hvngara olim vtebatur. Editio, post Claudipolitanam A. MDL. Secunda, vberremis Notis illustrata. Adparatus ad Hist. Hvng. Decadis I. Monvmentvm V. In: *Adparatvs ad historiam Hvngariae sive collectio miscella, Monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium. Conquisiuit, in Decades partitus est, et Praefationibus, atque Notis illustravit, Mathias Bel. Cum Censura Ampliss. Senatus Posoniens. Sumtu Philohistorum Patriae*. Posonii, Typis Joannis Paulli Royer, A. MDCCXXXV, s. 189 – 190.

¹⁵ Spomeňme na tomto mieste napríklad De scriptoribvs rervm Hungaricarvm et Transilvanicarvm, scriptisque eorvndem antiqvioribvs, ordine chronologico digestis, adversaria Georgii Ieremiae Haneri, Saxonis Transilvani. Viennae: Typis Ioan. Thomae Nob. De Trattnern, Sac. caes. Reg. aulae typogr. et bibliop., 1774, s. 141 – 146. Memoria Hvngarorum et provincialivm scriptis editis notorvm, quam excitat Alexivs Horányi, Hung. Budensis, de cc. Rr. scholarum piarvm. Pars I. Viennae: Impensis Antonii Loewii, Bibliopolae Posoniensis, 1775, s. 191 – 193. Historia critica regvm Hvngariae stirpis mixtae. Ex fide domesticorvm et exterorvm sciptorvm concinnata, a Stephano Katona aa. ll. et philos. doctore, presbytero Strigoniensi. Tomvlvs II. complemens res gestas Andreae I. Belae I. Salomonis, Geisae I. S. Ladislai. Pestini: Svmptibvs Ioannis Michaelis Weingand, et Ioannes Georgii Koepf Bibliopol, 1779, s. 597 – 600. Von der Feuerprobe in Ungern. In Ungrisches Magazin, oder Beyträge zur vaterländischen Geschichte, Erdebeschreibung und Naturwissenschaft. Ersten Bandes, zweytes Stück.

Ak sa Matej Bel v jeho zbierke *Adparatus* sústredil na opätovné vydanie Utišinovičovho diela, záujem o súd horúcim železom prejavil aj v jeho najslávnejšom diele *Notitia* (Vedomosti), a to v časti venujúcej sa Bratislavskej kapitule.¹⁶ Keďže Bratislava bola jedným z miest, kde bolo v arpádovskej dobe možné realizovať skúšku železom, nachádzame tu pomerne obšírny rozbor tohto súdu, hoci údaje k nemu Bel prevzal takmer výlučne z varadínskeho súdu a z ním citovaného diela *Ritvs explorandae veritatis* z roku 1550. Bel tu stručne popísal priebeh konania (začiatok na svetskom súde a následne žiadosť o vykonanie skúšky), prevzal do svojho textu popis obradu a vypublikoval aj štyri rozličné záznamy. Následne pôvod skúšky horúcim železom pripísal v duchu starších prác starozákonným zvyklostiam, tak ako ich je možné vidieť v prvom vydaní *Ritvs explorandae veritatis*.¹⁷

Tento trend len prirodzene pokračoval aj v 19. storočí. Využitie vydania *Ritvs explorandae veritatis* Mateja Bela sa stalo v historických prácach významným argumentom v jazykovedných, miestopisných či historických dielach. Pozoruhodné variácie k prameňu tak nájdeme v prácach

Preßburg: bey Anton Löwe, 1781, s. 218. Trivnivs Argvmenti veritatis, in qva compendivm Processvs Praepositvrae Ianoshidensis fvndationem synopsis Processvs Iesviticus tabvlas, signo regio mvnitas, et reciprocam cleri ac saecvlaris praescriptionem; Examen Verböczianvm Tripartiti ortvm, progressvm et valorem exhibent. Pestini: Ex Officina Iosephi Godefridi Lettner, 1785, s. 123, 125 a 132. Historia de ortv, progressv, fatis, mvttati-onibvs, reformationibvs, ictis, et legislatoribvs iurisprvdentiae Hvngaricae gentilis ac christiana, in qvantvm ad processvm iudicarivm spectat. Authore Antonio Décsy. Pestini: Typis Iosephi Godefridi Lettner, 1785, s. 61 – 62. Vestigia Comitiorum Apud Hungaros Ab Exordio Regni Eorum In Pannonia, Usque Ad Hodiernum Diem Celebratorum. Insertis Decretis Comitatialibus, partim anecdotis, partim sparsim hactenus editis, quae in Corpore Juris Hungarici vel penitus desiderantur, vel textu non integro referuntur. E probatis Scriptoribus, ac potissimum Diplomatus eruit, ordine chronologico disposuit, opportunis reflexionibus illustravit, et Auspiciis Eminentissimi, Celsissimi, Ac Reverendissimi Domini Iosephi E Comitibus De Batthyan S. R. E. Presbyteri Cardinalis, S. R. I. Principis, Archi-Episcopi Strigoniensis, Primatis Regni Hungariae, Maecenatis Munificentissimi Edidit Martinus Georgius Kovachich Senquicziensis, Buda: Typis Regiae Universitatis, 1790, s. 109 – 110, 113 – 114. Historia critica regvm Hvngariae stirpis mixtae. Ex fide domesticorum et exterorum sciptorum concinnata, a Stephano Katona aa. ll. et philos. doctore, presbytero Strigoniensi. Tomvlvs II. Ordine IX. Ab anno Christi MCCCXXXII ad annvm vsqve MCCCCL. Bvdae: Typis Catherinae Landerer, vidvae, 1790, s. 260 – 263. De veteri instituto rei militaris Hungaricae ac speciatim de insurrectione nobilium. Pars I. Auctore Iosepho Keresztury de Szinerszek, Agent. Aulic. Vindobonae: Typis Iosephi nobilis de Kurzbek, 1790, s. 20. Danielis Cornides aa. ll. et Philosophiae Magistri In Regia Universitate Pestiensi diplomat. et heraldicae qvondam professoris et bibliothecae universitatis cvstodis, Commentario de religione veterum Hungarorum. Viennae: Svmptibus Stahelianis, 1791, s. 66.

¹⁶ *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes qvatvor, qvarum prima Hvngariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam; tertia Cis-Tibiscanam; quarta Trans-Tibiscanam: Vniuersim XLVIII. comitatibus designatam, expromit. Regionis situs, terminos, montes, campos, fluvios, lacus, terras, coeli, solique ingenium, nature munera & prodigia; incolae variarum gentium, atque harum mores; prouinciarum magistratus; illustres familias; vrbes arces, oppida, & vicus propemadum omnes; singulorum praeterea, ortus & incrementa, belli pacisque conuersiones, & praesentem habitum; Fide optima, Adcuratione summa, explicat. Opvs, hvqvqve desideratvm, et in commvne vtile. Accedvnt Samvelis Mikovinii mappae, singulorum comitatuvm, methodo astronomico-geometrica concinnatae. Tomvs primvs. Viennae Austriae: Impensis Pavlii Stravbii Bibliopulae, Typis Johannis Petri van Ghelen, Typographi Caesarei, 1735, s. 563 – 570.*

Vo všeobecnosti bola Bratislava trochu osudom Mateja Bela, ktorý v nej pôsobil a súčasne sa Bratislava stala objektom jeho autorského a vydavateľského záujmu. *Matej Bel. Doba – život – dielo*. Ed Ján Tibenský. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1987, s. 266 – 280.

¹⁷ Rozbor Belovho popisu urobila ŠKOVIEROVÁ, Angela. Bratislavská kapitula a súd rozpáleného železa. In *Sam-bucus. Supplementum II. Sondy do Belových Vedomostí v súvekom Uhorsku*. Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, Filozofická fakulta, Katedra klasických jazykov, 2010, s. 89 – 111.

o uhorskom miestopise,¹⁸ maďarskom jazyku,¹⁹ či vo všeobecnom prehľade uhorských dejín.²⁰ Obzvlášť si na tomto mieste zaslúži spomenúť Antal Bartal, ktorý termíny z Varadínskeho registra hojne zapracoval do svojho glosára,²¹ ale bol aj autorom stručnej analýzy textu, ktorá vyšla osobitne.²²

Bolo v podstate len otázkou času, kedy si úžasný pramenný materiál osvoja aj autori nemaďarského národného vedomia. Výnimočnosť tohto prameňa tak neunikla ani členom Učenej spoločnosti malohontskej a v roku 1819 vypublikoval Ján Krman svoj príspevok k súdu horúcim železom.²³ Ako mnohí iní, aj on sa vo svojom rozbere začal „spol'ahlivou“ informáciou o trvaní súdov horúceho železa podľa Kitoniča v rokoch 969 – 1309 (čiže očividne pracoval s ich datovaním podľa skorších vydaní Kitoničovho diela). Od Kitoniča taktiež prevzal informáciu o tom, že skúške železom predchádzal svetský súd a odkazuje aj na zákonné normy z obdobia kráľa Kolomana regulujúce skúšku železom na biskupské sídla. Naopak, priamo zo štúdia zbierky *Ritvs explorandae veritatis* si Krman správne všimol, že prioritou pre súd (a vlastne aj pre účastníkov konania) bolo „pokonanie sa“ strán, teda vyhnutie sa skúške.²⁴ Rovnako dobre si všimol inštitút kontumačnej prehry pre neúčast' na skúške, prísahy nad hrobom sv. Ladislava, podrobne tiež rozpisuje obrad skúšky železom vo Varadíne.²⁵ Krmanov text je v porovnaní s inými dobovými prácami hĺbkovou sondou na obrad skúšky. Pomáhajúc si Belovým vydaním zbierky *Ritvs explorandae veritatis*²⁶ môžeme povedať, že pracoval s prameňom priamo a analyzoval ho historicky i právne pomerne korektným spôsobom.

Oproti Krmanovi boli mnohé závery P. Z. Hostinského, ktorý venoval „Pravde Varadínskej“ celý článok v Letopise Matice slovenskej, prejavom extenzívneho jazykového výkladu v prospech slavickej osobných mien a lokalít. Príkladom nech je napríklad napomínanie Hostinského voči Belovej etymológii pristava odvodeného údajne z maďarského perest-oldó, na čo poukazuje Hostinský tým, že aj maďarský výraz „per“ je predsa slovanského pôvodu.²⁷ Autor však

¹⁸ Pamětnosti B. Čabanské, ku stoletní památce taměgssih starého ex. Chrámu, sepsal Ludwik Haan. W Budiňe: wytlačené literámi kráľowsk. wsseučilisťe, 1845, s. 5. Szarvas várossáról értekezett ugyan azon város' százasdos ünnepi alkalmatosságára Hellebranth János, hites ügyész és jegyző. 1822. Esztendőben Nov. 3-kán. Pesten: Petrózai Trattner János Tamás betűivel, s. 7.

¹⁹ Magyarok esmeréte, mellyet Csétsenyi Svastics Ignátz a győri püspökségnek mosonyi esperestségében szentmiklósi plébános szerze. Pesten: Petrózai Trattner János Tamás' betűivel's költséggével, 1823, s. 305 – 307. Régi magyar nyelvelmékek. Első kötet. Budán: A' magyar királyi egyetem' nyomtatása, 1838, s. XX – XXII.

²⁰ *Magyar ország históriája a' Mohácsi veszedelemeig. 374 – 1527 eszt. Készítette Buday E'Saiás. I. kötet.* Pesten: Trattner' és Károlyi' tulajdona, 1833 s. 160 – 162. Taktiež jazykovedné rozbery môžeme nájsť v analýze štyroch záznamov z Varadínskeho registra v BALÁSSY, Ferenc. *Mutatványok a Váradi regestrumból.* Budapest: Aigner Lajos, 1881.

²¹ BARTAL, Antonius. *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae.* Lipsiae; Budapestini: Teubneri; Societatis Frankliniae, 1901.

²² Georgii Bartal de Beleháza Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV. Tomus I. Posonii: Typis Caroli Friderici Wigand, 1847, s. 38 – 43.

²³ Pořádek dle kterého Saud skrze horaucý železo v Uhřjch wykonáwan býwal složený od Jana Krmanna Cyrkwe Kraskowské Slowa B. Kazatele a pri gedenácté památce Bibliotéky Malohontské w Nižnjm Skálniku dne 13. zářj roku 1819 držané, přečtený. In *Solennia Bibliothecae Kishontanae*, 1819, roč. 11, s. 203 – 215. Krmanov článok podrobne analyzovala ŠKOVIEROVÁ, Angela. Súd rozpáleného železa podľa Jána Krmána. In *Sambucus X. Práce z klasickej filológie, latinskej medievalistiky a neolatinistiky.* Trnava; Kraków: Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave; Towarzystwo Słowaków w Polsce, 2014, s. 169 – 174.

²⁴ Pořádek dle kterého Saud skrze horaucý železo v Uhřjch wykonáwan býwal složený od Jana Krmanna Cyrkwe Kraskowské Slowa B. Kazatele a pri gedenácté památce Bibliotéky Malohontské w Nižnjm Skálniku dne 13. zářj roku 1819 držané, přečtený, s. 204 – 205.

²⁵ Tamže, s. 206 – 215.

²⁶ Krman priamo cituje nielen texty záznamov z *Ritvs explorandae veritatis*, ale aj poznámky, ktoré v Belovom vydaní pripravil Ján Tomka-Sásky. Porovnaj tamže, s. 209 a poznámku pod čiarou odkazujúcu na záznam č. CCLXX a komentár g.).

²⁷ HOSTINSKÝ, P. Z. Pravda varadínska. In *Letopis Matice slovenskej*, 1869, roč. 6, č. 2, s. 62.

išiel ďalej a pomerne dopodrobna rozoberá slavicitu rozličných osobných mien, súčasne „dokladá“ ich pravoslávny charakter.²⁸

Z obdobia okolo polovice 19. storočia pochádzajú dve vydania Varadínskeho registra. Prvým je čiastkové vydanie niektorých záznamov od Györgya Fejéra v zbierke *Codex diplomaticus Hungariae*, pri ktorom stojí azda za zmienku, že máme pred sebou prvý pokus o chronologické usporiadanie, hoci sa týka len zlomku jednotlivých záznamov.²⁹ Potom je tu vydanie bratislavského rodáka Stephana Ladislaua Endlichera, ktorý mal inak ako učenec veľmi rozmanité záujmy. Popri nich si však našiel čas aj na spracovávanie uhorských prameňov. Tie mal pripravené približne v dobe revolúcie meruôsmych rokov a spadal sem v jednom rukopisnom zväzku pripravený rozbor zákonov z obdobia uhorského kráľa Štefana I., a jednak rozmanité pamiatky z arpádovskej doby, kam zaradil aj varadínske zápisky. Endlicher však začiatkom roka 1849 zomrel a ak si porovnáme obe diela, na prvý pohľad je vidieť rozdiel medzi kritickým aparátom v jeho práci o Štefanových zákonoch³⁰ a absentujúcimi poznámkami v jeho vydaní arpádovských prameňov, vrátane uhorských božích súdov.³¹ Dielo je preto celkovo menej zaujímavé v porovnaní s Belovým vydaním. Zaznamenajme však, že pod Endlicherovým menom bolo pripravené prvé vydanie s označením Varadínsky register (*Regestrum de Varad*). Tým sa v odbornej literatúre začal tento prameň už takto definitívne nazývať a opúšťa sa tak predošlý názov *Ritvs explorandae veritatis*.

Novým a dôležitým impulzom dobového dejepisectva bolo bez pochyb používanie národných jazykov, ako sme mohli vidieť už na niektorých publikáciách z prvej polovice 19. storočia. Záujem o Varadínsky register bol preto prirodzený nielen v maďarskej jazykovede, ale aj v slovenských prácach. V dejinách Uhorska od Jonáša Záborského, ktoré však vyšli knižne až v roku 2012,³² sa božím súdom venoval autor najmä z pohľadu slovanskej terminológie. Jeho popis božieho súdu je vcelku podrobný, no nenájdeme v ňom žiaden odkaz na pramene z prostredia Varadínskej kapituly a Záborský tak bez pochyb celú látku spracoval na základe sekundárnej literatúry.

Priame prepojenie božích súdov so Slovákami potom nájdeme v diele Franka Vít'azoslava Sasinka, ktorý písal o prepoštvách v Nitre a v Bratislave, a tu mali podľa autora Slováci hľadať skrz vrelú vodu a žeravé železo „Pravdu“.³³ Vyššie spomenuté slovenské práce sa opierali očividne o sekundárnu literatúru a božie súdy tu boli zaujímavé najmä ako prameň pre štúdium historickej slovenčiny.³⁴

Naproti tomu viaceré diela maďarských autorov, ktorí mohli stavať, pravda, na omnoho veľkorysejšom inštitucionálnom zázemí, pracovali s Varadínskym registrom ako s komplexne využitelným textom. Rozvoj maďarskej historiografie v dualistickej dobe to prirodzene

²⁸ Tamže, s. 63 – 68. Na strane maďarskej historiografie mali tieto vývody presne opačný efekt, smerujúci k „dokazovaniu“ maďarskosti týchto mien. Porovnaj VAJDA, Gyula. *A Váradi regestrum. (1209–1235.) Magyar műveltség-történeti kútfő ismertetése és birálata*. Budapest: Atheneum, 1880, s. 34 – 43. Ten sa pokúsil tieto osobné mená roztriediť podľa ich etnického pôvodu, čo je z hľadiska dnešných metodologických postupov, samozrejme, vecou pomerne spornou. Azda výraznejšie išiel potom Kabos Kandra vo svojom vydaní a preklade prameňa.

²⁹ Konkrétne zväzky zbierky *Codex diplomaticus Hungariae* porovnaj v zozname použitých prameňov a literatúry.

³⁰ ENDLICHER, Stephan. *Die Gesetze des heiligen Stephan. Ein Beitrag zur ungarischen Rechtsgeschichte*. Wien: Mtthäus Kuppitsch, 1849.

³¹ Appendix. *Regestrum de Varad. 1201-1235*. In *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Edidit Stephanus Ladislaus Endlicher. Sangalli. Scheitlin & Zollikofer, 1849, s. 640 – 742.

³² ZÁBORSKÝ, Jonáš. *Dejiny kráľovstva uhorského od počiatkov do časov Žigmundových*. Bratislava: Slovart, 2012, s. 379 – 380.

³³ SASINEK, Franko V. *Stručný dejepis Uhorska. Diel I*. Turčiansky sv. Martin: Kníhtlačiarsky účastinársky spolok, 1912, s. 56.

³⁴ Pozitívnym príkladom v slovenskej literatúre je síce stručný, no analytický kvalitný rozbor registra JACOVSÝ, K topografii Slovenska. In *Slovenský letopis*, 1881, roč. 5, č. 4, s. 300 – 314.

umožňoval. Vidieť to môžeme na príklade monografií Pestyho Frigyesa o uhorskej komitátnej sústave v arpádovskej dobe.³⁵ Práve v týchto prácach potom viackrát vyvstala otázka usporiadania jednotlivých záznamov Varadínskeho registra. Tie totiž zjavne neboli už v prvom vydaní z roku 1550 chronologicky usporiadané. Z 389 záznamov je totiž len desať z nich datovaných podľa roku a otázkou preto zostávalo, ako datovať zvyšných 379.³⁶

Na túto otázku nedal Kabos Kandra, vydavateľ štvrtého kompletného vydania Varadínskeho registra, primeranú odpoveď. Jeho *Váradí regestrum* bolo prelomové najmä maďarským prekladom, autor si tak zvolil paralelné, latinsko-maďarské vydanie s podrobnými vysvetlivkami a bohatou a podrobnou úvodnou štúdiou.³⁷ V duchu dobového úzu je na maďarskom texte viditeľná snaha o extenzívne pomadžarčovanie osobných mien. Rozsiahla úvodná štúdia zároveň siaha po otázkach z oblasti textovej kritiky, súdneho procesu, miestnych názvov, či osôb a hodnostárov. Celkovo je Kandrov maďarský text pre súčasníka, ktorému nie je maďarčina rodným jazykom, tvrdým orieškom, no na strane druhej vzniklo neskôr v priebehu 20. storočia viacero maďarských prekladov aspoň výňatkov z tých najzaujímavejších záznamov.³⁸

Za pridanú hodnotu Kandrovho vydania však treba pokladať okrem jeho prekladu aj pomerne bohatú úvodnú štúdiu. Boží súd v nej dáva do súvisu s viacerými ďalšími inštitútmi spájajúcimi výkon verejnej moci a náboženstva. Popisuje tiež rôzne druhy božích súdov (hoci, striktne vzaté, v Uhorsku je priamo doložený len súd horúcim železom), tiež skôr na úrovni špekulácií rozoberá staromaďarské božie súdy.³⁹

Nemusí tak prekvapovať, že napriek Kandrovmu priekopníckemu prekladu z konca 19. storočia budeme za najväčší posun vo vydaniach Varadínskeho registra pokladať dielo J. Karácsonyiho a S. Borovszkeho z roku 1903.⁴⁰ Vydavatelia sa rozhodli zapojiť sem aj reprint pôvodného vydania z roku 1550 a postarali sa o dnes až na výnimky všeobecne akceptované číslovanie záznamov Varadínskeho registra podľa chronologického usporiadania.

Osobitnú pozornosť k histórii bádania v uhorskej historiografii si zaslúžia dve práce k Varadínskemu registru z obdobia dualizmu. Tou prvou je Vajdova monografia, ktorá na 56 stranách prináša rozbor pramennej zbierky z hľadiska predchádzajúcich vydaní diela, archontológie, rozboru práva a sociálnych väzieb medzi obyvateľmi a najmä ako pamiatku jazyka.⁴¹ Právnickú analýzu diela potom môžeme nájsť v monografii Imreho Hajnika.⁴²

Uhorské dejepisectvo k téme božích súdov a osobitne k Varadínskemu registru prinieslo veľké množstvo prác. Do roku 1918 sa otvorili, no nedoriešili mnohé výskumné otázky, vzťahujúce sa k dejinám osídlenia, výskumu osobných mien a archontológie, k dejinám sociálnej štruktúry, ale aj k rekonštrukcii súdneho procesu vo vrcholnom stredoveku. Uhorské dejepisectvo

³⁵ FRIGYES, Pesty. *Az eltűnt régi vármegyék*. Budapest, A M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1880, s. 105, 108, 143, 155, 169, 186, 246. FRIGYES, Pesty. *A Magyarországi várispánságok története különösen a XIII. században*. Budapest, A M. T. Akadémia könyvkiadó-hivatala, 1882, passim.

³⁶ V diskusii na stránkach časopisu *Századok* sa k téme vyjadril Ferenc Balássy, pre ktorého bola táto téma dôležitá z hľadiska dejín komitátnej sústavy v Uhorsku. Porovnaj BALÁSSY, Ferencz. *Viszhang Botka Tivadar Tájékoztására a vármegyék alakulása kérdésében*. In *Századok*, 1873, č. 3, s. 169.

³⁷ *A Váradí Regestrum*. Ed. Kabos Kandra. Budapest: Szent-István-társulat, 1898.

³⁸ Nevydaný preklad Varadínskeho registra do maďarčiny pochádzal ešte z roku 1836 a jeho autorom bol Bálint Kiss. Podľa Karácsonyiho a Borovszkeho sa tento preklad nachádzal v Debrecíne. Porovnaj KARÁCSONYI – BOROVSZKY, s. 310.

³⁹ Tamže, s. 3 – 16.

⁴⁰ *Regestrum Varadinense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum, descripta effigie editionis a. 1550 illustratum*. Eds. Joannes Karácsonyi – Samuel Borovszky. Budapest: Typis Victoris Hornyánszky, typographi regii, 1903.

⁴¹ VAJDA, ref. 27.

⁴² HAJNIK, Imre. *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest: Magyar tudományos akadémia, 1899, s. 249 – 258.

zároveň otvorilo v súvislosti s Varadínskym registrom aj dôležitú národnostnú otázku výskumu uhorských dejín a odlišné, na národnostných predpokladoch postavené východiská boli viditeľné v jednotlivých prácach maďarských i nemaďarských autorov.